

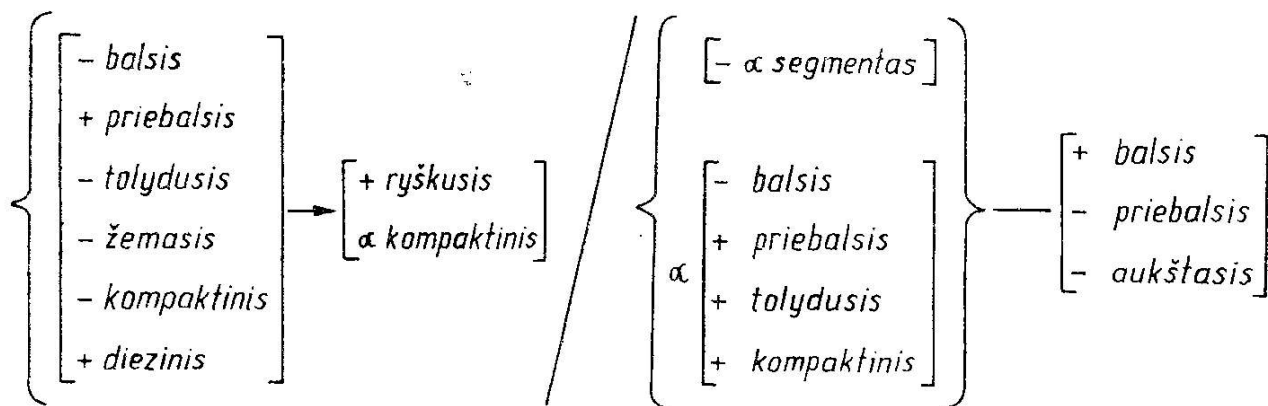
A. GIRDENIS

ŽEMAIČIŲ DŽŪKAVIMAS: DABARTINĖ PADĖTIS IR ISTORIJA

0. Šiam tyrinėjimui empirinė medžiaga surinkta 1974 m. vasarą iš Judrėnų šnektos atstovo Stanislovo Stankaus (g. 1909 m.), visą laiką gyvenančio Klaipėdos raj. Endriejavo apyl. Lelėnų km., ir Veiviržėnų šnektos atstovo Augustino Dirgėlos (1902–1976), kilusio iš Klaipėdos raj. Veiviržėnų apyl. Kausteiklių km. Iš S. Stankaus į magnetofono juostas įrašyta ir vėliau iššifruota į sąsiuvinius per 5 val. (apie 100 mašinraščio puslapių) rišlios kalbos (įvairių prozinių tautosakos dalykų ir pasakojimų buities temomis), išklaustos ir užrašytos kurių ne kurių žodžių linksniavimo ir asmenavimo paradigmos. Iš A. Dirgėlos užrašiau keletą tiriamajam klausimui svarbių linksniavimo pavyzdžių ir sužinojau vieną kitą dabar jau išnykusį tradicinės veiviržėniškių šnektos faktą. Su abiem informantais atlikau ir žvalgomųjų eksperimentų (daugiausia vad. minimaliųjų porų testų).

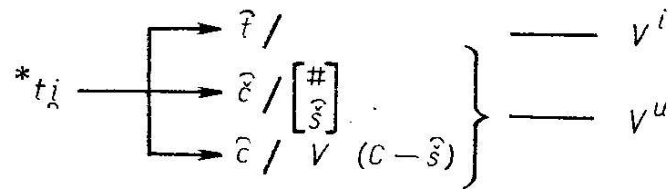
Tyrinėjimai buvo atliekami ir kitose žemaičių „dzūkų“ teritorijos vietose (t. y. visame keturkampyje tarp Gargždų, Endriejavo, Judrėnų ir Veiviržėnų), bet nuoseklų dzūkavimą pasisekė aptikti tik tarp Endriejavo ir Judrėnų: kitur arba visai nebedzūkuojama, arba tik sporadiškai bepasakoma viena kita „dzūkiška“ forma; miesteliuose ir greta jų esančiuose kaimuose tokių formų apskritai nebepasitaiko. Todėl iš 14 val. (apie 280 mašinraščio puslapių) tekstų, sukauptų tiriamosios tarmės plote, dzūkavimo tyrinėjimui galėjau pasinaudoti tik minėtąja Judrėnų šnektos (Lelėnų ir iš dalies Mataičių km.) medžiaga¹.

1.0. Dabartinį žemaičių dzūkavimą galima glaustai aprašyti šia generatyvine formule:

¹ Kitais atžvilgiais tarmę gerai reprezentuoja visi tekstai; kuriuose ne kuriuose iš jų užfiksuota net tokių archaiškų reiškinių, kurių nepavyko pastebėti pagrindinio informanto kalboje. Pavyzdžiui, veiviržėniškiai P. Žilius (g. 1876 m.) ir K. Riauka (g. 1893 m.) beveik visai reguliariai vartojo atvirąjį galūnių *-e* (*šakėlės* 'šakeles', *vālės* 'valias', *veselė* 'vestuvės', *žemės* 'žemes'), žymiai dažniau negu kiti žmonės, išlaikydavo neatitrauktą galūnės kirtį (*e: tō* 'einu', *priverstė* 'priversti', *renkō* 'renku', *arklē* 'arkliai', *vuoki.ējūn* 'vokiečių'). Bet dzūkavo jie tik dviejose (ir tai labai abejotinos) formose.

Akivaizdžiau ši reiškinį galima pavaizduoti tokia diachronine schema (duslieji priebalsiai čia atstovauja ir skardiesiems; simbolis V^i reiškia priešakinį balsį, V^u – užpakalinį balsį):

1.1. Kaip matyti iš formulių, pralietuvių $*t_i$, $*d_i$ žemaičių dzūkų tarmėje reprezentuojami trejopai: sprogstamaisiais priebalsiais \tilde{t} , \tilde{d} (pvz.: $g\tilde{a}:d\tilde{e}$ ‘gaidžiai’², $\tilde{z}\tilde{a}l\tilde{t}\tilde{e}$ ‘žalčiai’, $g\tilde{a}:d\tilde{e}$ ‘gaidžio’, $\tilde{z}\tilde{a}l\tilde{t}\tilde{e}$ ‘žalčio’), sargiosiomis afrikatomis \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$, tariamomis truputį minkštėliau negu bendrinėje kalboje (pvz.: $g\tilde{a}:d\tilde{z}\tilde{o}$ ‘gaidžiui’, $\tilde{z}\tilde{a}l\tilde{c}\tilde{o}$ ‘žalčiui’), ir žvarbiosiomis afrikatomis \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$ (pvz.: $\tilde{c}\tilde{o}k\tilde{o}rs$ ‘šelmuo’, $\tilde{d}\tilde{z}\tilde{u}t\tilde{e}$ ‘džiūti’, $k\tilde{o}n\tilde{e}g\tilde{a}:k\tilde{s}\tilde{c}\tilde{o}$ ‘kunigaikščiui’). Priebalsiai \tilde{t} , \tilde{d} vartojami prieš bet kokios kilmės priešakinius balsius, pvz.: $g\tilde{a}:d\tilde{e}ms$ ‘gaidžiams’, $\tilde{z}\tilde{a}l\tilde{t}\tilde{e}ms$ ‘žalčiams’, $pl\tilde{a}t\tilde{e}s$ ‘plačios’, $pl\tilde{a}t\tilde{e}s$ ‘plačias’. Prieš užpakalinius (žemuosius) balsius tariamos afrikatos, kurių žvarbumas ar sargumas (kompaktiškumas ar difuziškumas) priklauso nuo dviejų dalykų: žodžio pradžioje ir apskritai po atvirosios sandūros (arba, kitaip tariant, šaknų skiemenyse) ir visais atvejais po žvarbiųjų pučiamųjų (tolydžiųjų kompaktinių) priebalsių tariamos žvarbiosios (kompaktinės) afrikatos \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$, pvz.: $\tilde{c}\tilde{o}p\tilde{e}n\tilde{t}\tilde{e}$ ‘čiupinėja’, $pa\tilde{c}\tilde{o}pa$ ‘pačiupo’, $\tilde{d}\tilde{z}\tilde{a}un$ ‘džiauna’, $\tilde{d}\tilde{z}uov\tilde{e}n$ ‘džiovina’, $\tilde{d}\tilde{z}\tilde{a}uksm\tilde{o}s$ ‘džiaugsmas’, $nu\tilde{s}\tilde{c}\tilde{o}va$ ‘nutilo’, $ne\tilde{s}\tilde{c}\tilde{i}au$ ‘neščiau’; prieš galūnių ir priesagų užpakalinį (žemąjį) balsį (kitaip tariant, galūnių ir priesagų, arba kaitmeniniuose, skiemenyse) tariamos sargiosios (difuzinės) afrikatos, pvz.: $ma\tilde{c}\tilde{a}u$ ‘mačiau’, $\tilde{s}uok\tilde{c}\tilde{i}au$ ‘šokčiau’, $me\tilde{d}\tilde{z}\tilde{u}s$ ‘medžius’, $pa\tilde{c}\tilde{i}u$ ‘pačiu’. Šioms taisyklėms nepaklūsta garsažodžiai ir skoliniai (žr. § 1.3), taip pat vienas kitas lietuviškos kilmės žodis, būtent: $bu\tilde{c}\tilde{i}uoti$, $st\tilde{a}l\tilde{c}\tilde{o}s$ ‘stalčius’, $\tilde{s}ok\tilde{o}u\tilde{c}\tilde{e}$ ‘linų karštuvai’, $va\tilde{d}\tilde{z}\tilde{e}$ ‘valdžia’, $va\tilde{s}\tilde{c}\tilde{i}us$ ‘valsčius’, visada tariami su \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$, ir $\tilde{c}\tilde{a}$ ‘čia’, retkarčiais pasakomas su sargiąja afrikata (šalia daug dažnesnio $\tilde{c}\tilde{a}$)³. Žodžiai su \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$, be abejo (net pačių informantų nuomone), yra atsiradę dėl nedzūkuojančiųjų šnektų poveikio ir prisitaikę prie skolinių ir žodžių, turėjusių $-\tilde{s}\tilde{c}- < -*st_i-$.

Be minkštųjų afrikatų, tarmėje žinomos ir kietosios, pvz.: $juoc\tilde{a}l\tilde{e}$ ‘Jocytė’, $kr\tilde{o}\tilde{c}\tilde{o}s$ ‘vagišius’, $\tilde{d}\tilde{z}\tilde{a}b\tilde{i}t\tilde{e}$ ‘pliekti, mušti’.

1.2.1. Žvarbiųjų afrikatų \tilde{c} , $\tilde{d}\tilde{z}$ kaitą su \tilde{t} , \tilde{d} galima pailustruoti daiktavardžių $k\tilde{o}n\tilde{e}g\tilde{a}:k\tilde{s}\tilde{t}\tilde{i}s$ ‘kunigaikštis’⁴ ir $ni\tilde{n}k\tilde{s}\tilde{t}\tilde{i}s$ ‘nykštys’ paradigmomis.

² V. Vitkausko pasiūlymu „superilguosius“ \tilde{e} , \tilde{a} (<ei, ai) žymiu e ; a : visais atvejais (ir tada, kai jie yra kiek patrupėję, plg.: $g\tilde{a}:d\tilde{i}$ ‘gaidį’ ir $g\tilde{a}:d\tilde{i}s$ ‘gaidys’, $g\tilde{a}:d\tilde{z}\tilde{o}$ ‘gaidžiui’ – pirmojoje formoje a : pastebimai ilgesnis). Šiaip čia vartojama įprastinė transkripcija (išimtytys, suprantama, daromos citatoms).

³ A. Dirgėlos vaikystėje senieji veivirženiškiai sakydavę tik $\tilde{c}\tilde{a}$ ‘čia’ (bet $\tilde{c}\tilde{o}pn\tilde{u}ot\tilde{e}$ ‘čiupinėti’, $\tilde{d}\tilde{z}\tilde{a}ut\tilde{i}$ ‘džiauti’).

⁴ Šio žodžio paradigma beveik ištisai surinkta iš tekstų: Judrėnai kadaise yra priklausę kuni-
gaikščiams Oginskiams, todėl apie juos daug buvo pasakojama.

	Vienaskaita		Daugiskaita	
V.	<i>konegá:kštis,</i>	<i>ní·nkštīs</i>	<i>konegá:kštē,</i>	<i>ní·nkštē</i>
K.	<i>konegá:kšte,</i>	<i>nīnkšte</i>	<i>konegá:kščū,</i>	<i>ní·nkščū(n)</i>
N.	<i>konegá:kščōu,</i>	<i>nīnkščōu</i>	<i>konegá:kštēms,</i>	<i>ní·nkštēms</i>
G.	<i>konegá:kšti,</i>	<i>nīnkšti</i>	<i>konegá:kščūs,</i>	<i>nīnkščūs</i>
Įn.	<i>konegá:kščō,</i>	<i>nīnkščō</i>	<i>konegá:kštēs,</i>	<i>ní·nkštēs</i>
Vt.	—	<i>ní·nkštīe</i>	—	<i>ní·nkščūs(ė)</i>

Dviskaita

V. G.	<i>(dō)</i>	<i>konegá:kščō,</i>	<i>nīnkščō</i>
K.	<i>(dōms)</i>	<i>konegá:kščōms,</i>	<i>ní·nkščōms</i>
N.	<i>(dōm)</i>	<i>konegá:kščōm,</i>	<i>ní·nkščōm</i>
Įn.	<i>(dōm)</i>	<i>konegá:kščōm,</i>	<i>ní·nkščōm</i>

Kaip matome, čia *ī* ir *ē* vartojimas yra visai toks pat, kaip vadinamosiose vidurio žemaičių (šiaurės vakarų dūnininkų ir pietvakarių dūnininkų) šnektose, turinčiose *ī*, *đ* prieš *-e* < *-*iā*.

Kiti tekstuose užfiksuoti pavyzdžiai: *naka·rščōukēs* 'nesikarščiuok', *naščūs* 'naščius', *nīščē* 'nėščia', *raščōks* 'raščiukas', *rikščū* 'rykščiu', *vā:kščūo* 'vaikščioja', *vėščūo* 'vežčiau' (plg. dar: *parukš'č'ōs* LKT 92⁵, *pē·r'nī·nkš'č'(o)s* t.p., *vā·kš'č'ūoj(ē)* t.p., *rėkš'č'(o)* t.p. 88).

1.2.2. Sargiųjų afrikatų ir *ī*, *đ* kaitą gražiai rodo žodžių *pōntis* 'pantis', *stāldis* 'tvartas', *žá·ltīs* 'žaltys', *pāti* 'pati, žmona' paradigmos.

Vienaskaita

V.	<i>pōntis,</i>	<i>stāldis,</i>	<i>žá·ltīs,</i>	<i>pāti</i>
K.	<i>pōnte,</i>	<i>stālde,</i>	<i>žálte,</i>	<i>páčūos</i>
N.	<i>pōñčōu,</i>	<i>stāldžōu,</i>	<i>žálcōu,</i>	<i>pātē</i>
G.	<i>pōnti,</i>	<i>stāldi,</i>	<i>žálti,</i>	<i>pāte</i>
Įn.	<i>pōñčō,</i>	<i>stāldžō,</i>	<i>žálcō,</i>	<i>pātē</i>
Vt.	<i>pōntie,</i>	<i>stāldie,</i>	<i>žá·ltie,</i>	<i>páčūo</i>

Daugiskaita

V.	<i>pōntē,</i>	<i>stāldē,</i>	<i>žá·ltē,</i>	<i>pātes</i>
K.	<i>pōñču,</i>	<i>stāldžu,</i>	<i>žá·lcū(n),</i>	<i>páčū(n)</i>
N.	<i>pōntēms,</i>	<i>stāldēms,</i>	<i>žá·ltēms,</i>	<i>páčūoms</i>
G.	<i>pōñčūs,</i>	<i>stāldžūs,</i>	<i>žálcūs,</i>	<i>pātes</i>
Įn.	<i>pōntēs,</i>	<i>stāldēs,</i>	<i>žá·ltēs,</i>	<i>páčūoms</i>
Vt.	<i>pōñčūs(ė),</i>	<i>stāldžūs(ė),</i>	<i>žá·lcūs(ė),</i>	<i>páčūōs(ė)</i>

⁵ Lietuvių kalbos tarmės. V., 1970. — Šios knygos tekstai (ypač iš Mataičių punkto) dzūkavimo ir morfologijos atžvilgiu labai patikimi, bet netiksliai fiksuoja balsių kiekybę ir galūninių *-i* : *ē*, *-u* : *-o* opozicijas, kurios iš tikrųjų tarmėje visai gerai išlaikytos. Čia turiu prisipažinti, kad, atkakliai ir įkyriai įrodinėdamas, jog vad. varniškiai tikrai skiria kalbamuosius balsius, esu lauzęsis į visai atviras duris: ši skirtumą gerai žinojo jau A. Salys, plg.: „vietomis dūnininkai, pvz. Kvėdarnoje, šią pastarąją lytį (t. y. *brólio*. — A. G.) dar toliau išverčia: *brúolį*. Čia galūninis *ī* labai atviras, tikriau sakant, pereiginis garsas tarp šiaurės žemaičių *ē* ir bendrinės kalbos trumpojo *ī* (plg. žem. *kęts* : rk. *kitas*). Toje tarmėje brolio vns. kilm. ir gal. lytys yra išskiriamos tik nevienodu *i* atvirumu ir *l* minkštumu: *brúolį* : *brúolį*“ (A. Salys. Lietuvių kalbos tarmės. Tübingenas, 1946, p. 24). Neatkreipė į šią vietą dėmesio ir *-i* : *-ē*, *-u* : *-o* neskyrimo šalininkai, nes visos poleminės pastabos dėl šio dalyko buvo nukreiptos tik prieš mano teiginius; nesvarstoma ši mintis ir darbuose, specialiai skirtuose varniškių vokalizmui. Deja, mūsų dialektologijoje tai ne vienintelis toks *lapsus memoriae*.

Dviskaita

V. G.	(dò) pòñcò,	stãłdžò,	žãłcò,	(dvè) patè
K.	(dòms) pòñcòms,	stãłdžòms,	žãłcòms,	(dvèm) patèm
N.	(dòm) pòñcòm,	stãłdžòm,	žãłcòm,	(dvèm) patèm, pačũom
In.	(dòm) pòñcòm,	stãłdžòm,	žãłcòm,	(dvèm) patèm, pačũom

Pavyzdžiai iš tekstų: *apačũos* 'apačios', *apačũo* 'apačioj', *apačũn* 'apačių', *brėi-džu* 'briedžių', *ėkiečũn* 'akėčių', *jãucũs* 'jaučius', *kėrdžos* 'kerdžius', *kėrdžou* 'kerdžiui', *kėrdžo* 'kerdžių', *kvė.ičũn* 'kviečių', *lõñkçò* 'lankčių', *matã:cũsè* 'Mataičiuose', *mėdžũs* 'medžius', *pėcũn* 'pečių', *pėcũs* 'pečius', *prãdžũos* 'pradžios', *rĩėcũs* 'rėčius', *rokpjũcò* 'rugpjūčiu', *ropòcũ* 'bulvių', *sėko.ñcũn* 'sekančių', *smė.rçò* 'mirtimi', *sò-dòm ñerã:còm* 'su dviem ėriukais', *šãrkã:cũs* 'švarkiuokus, drabužius', *šėrtvė.ičou* 'Šertviečiui', *tũkstòñcũs* 'tũkstančius', *vĩėžã:cũ* 'Vėžaičių', *vĩėžã:cũs* 'Vėžaičius', *vĩėžã:cũsè* 'Vėžaičiuose', *ũuoki.cũn* 'vokiečių', *žũòdžũs* 'žodžius' (plg. dar: *ėš prãdz'ũ'n* LKT 92, *matã:c'(ò)s* t. p., *mėdz'(ò)s* t. p.).

Veiksmažodžių paradigmos afrikata pasitaiko tiktai vienskaitos pirmajame asmenyje:

1. (*aš*) *ska:cũu*, *pjãusçãu*, *rũodžãu*, *ė:cũu*
2. (*tò*) *skã:tė*, *pjãustė*, *rũodė*, *ė:tomi*
- „3“. (*òns*) *skã:tę*, *pjãustę*, *rũodę*, *ė:tõ||ė:tòm*

Kiti veiksmažodžių pavyzdžiai: *macũu* 'mačiau', *napãrvėdžãu* 'neparvedžiau', *pasėgòudžãu* 'pasiguodžiau', *prisėvėdžãu* 'prisivedžiau' (plg.: *mac'ã'u* LKT 92, *p'riã'udz'ã'u* t. p., *vedz'ã'u* t. p.), *bejũocũu* 'bijočiau', *bũcũu* 'bũčiau', *dòucũu* 'duočiau', *ė:cũu* 'eičiau', *ištrãukçũu* 'ištraukčiau', *nabrãšçũu* 'neberasčiau', *nuorĩėcũu* 'norėčiau', *sakĩcũu* 'sakyčiau', *tėlpçũu* 'tilpčiau'.

Sargiosios afrikatos tariamos ir įvardžiuotinėse formose, plg.: *dėdžũosės* 'didžišios', *dėdžũsũsè* 'didžiuosiuose', *trėcũoĩe* 'trečiojo', *trėcũoĩe* 'trečioji'; taip pat prieš įvairias priesagas: *ã.rçãu* 'arčiau', *grė:cũu* 'greičiau', *klã:džũoĩe* 'klaidžiojo', *plãcũusis* 'plačiausias', *vadžũoĩe* 'vedžiojo' (plg.: *pòn'c'ũote* LKT 89, *dėdz'ã'us(ė)s* t. p. 91), *mãcòsi* 'mačiusi', *ò.nšũndžòsis* 'užsiundė', *gėrdžòsis* 'girdė', *mãcòsis* 'matė', *bã:džòsè* 'gąsdinė'⁶.

1.2.3. Nė karto *ç*, *dž* nepasitaikė nei prieš naujai atsiradusį, nei prieš senovinį priešakinį balsį. Pavyzdžiui, *ia* kamieno vardažodžių kilmininkas visada tariamas tik su *ĩ*, *d*: *bėprũote* 'bepročio', *gã:dė* 'gaidžio', *mėdė* 'medžio', *postrėtė* 'pustrečio', *rokpjũtė* 'rugpjūčio', *skrõndė* 'skrandžio', *šėrtvėitė* 'Šertviečio', *trėtė* 'trečio', *žũodė* 'žodžio'. Nepavyko nugirsti nei specialiais (net tiesioginiais) klausimais išprovokuoti afrikatų veiksmažodžio „trečiajame asmenyje“ :sakoma tik *atrũodė* 'atrodė', *bã:dė* 'baidė, gąsdino' (plg. *bã'd(ė)* LKT 92), *mãtė* 'matė', *palã:dė* 'palaidė, paleido', *pa-mãtė* 'pamatė', *pãmėtė* 'pametė', *parũodė* 'parodė', *pãrsėskėidė* 'persiskyrė', *pasė-bã:dė* 'pasibaidė', *pasėstãtė* 'pasistatė', *sòskã:tė* 'suskaitė', *šãudė* 'šaudė'. Jokių svyravimų nėra ir prieš kitus priešakinius balsius, pvz.: *mėdė* 'medžiai', *svėtė* 'svečiai', *mėdės* 'medžiais', *matė* 'matei', *metė* 'metei', *paska:tė* 'paskaitei', *sušãldė* 'sušaldei'

⁶ Vieną kitą šio tipo pavyzdį pasitaikė nugirsti ir toli už tradicinės dzūkavimo izofonos ribų. Tiñtelių kaime (tarp Kalnalio ir Kũlupėnų) 1894 m. gimęs žmogus kelis kartus pasakė *prašçãusis*, *prašçãusũs*; Mardosuose (tarp Kulių ir Plungės) esu užsirašęs *plėšçũu* 'plėščioja' (plg. *p'lies'c'ũoj(ò)* LKT 86, irgi užrašytą ne „dzũkũ“ teritorijoje). Ar čia atsitiktiniai apsirikimai, ar kokio dėsninguo pasireiškimas, sunku dabar pasakyti, nes kruopščiau patikrinti tuos faktus nebuvo sąlygų.

ir t. t. Dažnai literatūroje minimų formų *măce*, *védze*, *macê*, *vedzê* informantai nepripažino ir net neatpažino aktyviai klausinėjami, o *măce* kurie ne kurie palaikė senoviniu daiktavardžiu, reiškiančiu stiprumą.

1.3. Be garsažodžių, didžiausią grupę žodžių, prieštaraujančių išnagrinėtojioms dzūkavimo taisyklėms, sudaro skoliniai, kuriuose ir žvarbiųjų, ir sargiųjų afrikatų pasitaiko visose įmanomose pozicijose. Dažnesnis yra *č*, kuris vartojamas: a) prieš užpakalinį galūnės balsį: *bažnícûo* 'bažnyčioje', *gũorčõs* 'gorčius', *karalâucõs* 'Karaliaučius', *krâucõs* 'siuvėjas', *lõkõmõs* 'gobšuoelis', *mélni.nčûo* 'malūne', *pěčõ* 'krosni', *pěču* 'krosniu' (plg. *pěč'â-us* LKT 89)⁷, *trubáčõks* 'dūdorius', *věňčauuotë* 'tuokti', *ži.čûoies* 'skolinęs'; b) prieš priešakinį galūnės ar priesagos balsį: *bažnîčes* 'bažnyčios', *guorcènê* 'gorčiniai, gorčiaus talpos', *kõpli.čële* 'koplytėlė', *mélnînčes* 'malūnai', *mũčis* 'kankins', *pě:tnînčes* 'penktadienio', *sumajěčëna* 'supainiojo', *usestěčëjšu* 'užsispyrusių', *znũõčis* 'reikš'; c) prieš priešakinį šaknies balsį: *čëraunîjks* 'burtininkas', *čidërstvâ* 'pasityčiojimas', *čidi.dâmûos* 'tyčiodamasis, -iesi'; d) prieš priebalsį: *kaněčnê* 'žinoma, būtinai', *õšpěčkis* 'užkrosnis'. Sargiosios afrikatos skolinuose, matyt, yra labai retos, nes tekstuose tepasitaikė tik *čëbulinë* 'svogūnienė', *cîels* 'ištisas, sveikas', *čucõle* 'tetulė', *trěce* 'skridinys, skrystis', *dziegũorõs* 'laikrodis'.

1.4. Rišioje greito (*allegro*) tempo kalboje vietoj laukiamų *-č-*, *-dž-* prieš smarkiai redukuotus užpakalinius balsius kartais pasigirsta lyg ir *î*, *d̂*: savo užrašuose esu radęs *drabu.žâ:îus* 'drabužėlius', *kõîî^(u)s* 'miškiukus', *šarkâ:î^(u)s* 'švarkiukus', *žũõd̂^(u)s* 'žodžius'. Tačiau pakartotinai kelis kartus perklausęs atitinkamas magnetofono įrašų vietas, įsitikinau, kad iš tikrųjų čia tariami savotiški jau anksčiau Sedos ir Žemalės apylinkėse girdėti junginiai su pailgintu pučiamuoju nariu ir supersegmentiniu *ü* tipo atspalviu, neturinčiu aiškios lokalizacijos – maždaug *-ts̄^(ü)*, *-ds̄^(ü)*. Riba tarp aiškaus *-çus* tipo junginio ir redukuoto *-ts̄^(ü)* labai nediskretiška, neaiški: juo greičiau ir nerūpestingiau sakomi žodžiai, tuo ryškesnis *-ts̄* išpūdis; juo kalbama lėčiau ir aiškiau, tuo sveikesni būna visi trys skiemens elementai. Labai skubant, apytikriai numurmant žodžius, gali išnykti ir *-s̄* pailginimas, net *ü* atspalvis – girdėti lyg *kõîts* 'miškiukus', net *kõîč*. Paprašyti pakartoti tokias formas, informantai visada tardavo tik *drabu.žâ:çus*, *kõîčus*, o klausydami tų žodžių iš įrašo, stebėdavosi, kaip galėję taip „bjauriai“ ištarti⁸.

Labai greitai kalbant, garsai, panašūs į *î*, *d̂*, kada ne kada pasakomi ir išorės sandhyje prieš tolesnio žodžio pučiamąjį priebalsį (pozicijoje [– #S]), pvz.: *měd̂^(ü)* *susëkapûo* = *mědžu susëkapûo* 'malkų susikapoja', *sõ-tõu bëprûoi^(õ)* *susebârûou* = *sõ-tõu bëprûoçõ*... 'su tuo bepročiu (mudu) susibarėm'. Tačiau tarmėje ryškiai dominuoja lėtasis kalbėjimo stilius, todėl tokių variantų (*-î-*, *-d̂- ≈ -č-*, *-dž-*) rišioje kalboje retai tepasitaiko. Kitose šiaurės žemaičių vietose (pavyzdžiui, mano paties šnektoje) panašus pakitimas *č̂* → <*î*> / – #*S̄* yra kur kas dažnesnis.

⁷ Prieš atvirąją vidinę sandūrą tas *-č-* sukietėja, pvz., *pěč-õ.ngie* 'krosnies angoje'.

⁸ Tai normali reakcija į izoliuotai kartojamus „alegrinius“ žodžių variantus. Man nėra pasitaikę sutikti žmogaus, kuris nesistebėtų, išgirdęs iš konteksto išskirtas savo paties ištartas veiksmažodžio „būti“ redukuotas formas *bâu* 'buvau', *bûom* 'buvom', *bûot* 'buvot' ar tokius kontrahuotus žodžius, kaip *něňâu* 'nežinau', *prâdieu* 'pradėjau', *špõškîs* 'aš pasakysiu', *ku.tškâ* 'ką tu sakai' (ypač jų daug būna paslėptu mikrofonu darytuose įrašuose). Matyt, žmonės sąmoningai kontroliuoja tik aiškiuosius (*lento* stiliumi sakomus) žodžių variantus.

1.5. Ir be didesnio tyrinėjimo būtų galima tvirtinti, kad žemaičiai „dzūkai“ sargiausias afrikatas vartoja retai – daug rečiau, negu dzūkuojantieji aukštaičiai (net tie, kurie turi tik \hat{c} , $\hat{d}z < *tj$, $*di$). Tai labai reti, dažnumo atžvilgiu aiškiai periferiniai garsai (žr. 1 lent.): maždaug 10 000 garsų apimties tekste \hat{c} pasitaikytų tik kokius 17 kartų, o $\hat{d}z$ – tik 3 kartus. Tiesa, \hat{c} dažnumas beveik 2,5 karto didesnis, negu kitose žemaičių tarmėse, o $\hat{d}z$ dažnumas – net 3 kartus⁹, bet tai mažai ką teiškia, nes kitur \hat{c} , $\hat{d}z$ „normalioje“ (t. y. neskolintoje ir neonomatopėjinėje) leksikoje nevartojami. Visai nedidelis dzūkavimo poveikis ir \hat{c} , $\hat{d}z$, \hat{t} , \hat{d} dažnumui; menkai

1 lentelė

Minkštųjų afrikatų ir \hat{t} , \hat{d} dažnumas
šiaurės žemaičių patarmėse¹⁰

Garsas	„Dzūkai“	Pajūriškiai	Kiti
\hat{c}	0,0039	0,0045	0,0046
$\hat{d}z$	0,0001	0,0003	0,0005
\hat{c}	0,0017	0,0007	0,0006
$\hat{d}z$	0,0003	0,0001	0,0001
\hat{t}	0,0161	0,0178	0,0159
\hat{d}	0,0083	0,0082	0,0080
N	12 000	60 000	36 000

šiuo atžvilgiu iš bendrojo fono teišsiskiria ir pajūrio žemaičiai. Be abejo, dėl to šiaurės žemaičių rišlioje kalboje afrikatų ir \hat{t} , \hat{d} vartojimo skirtumai nekrinta į akis: pavyzdžiui, niekur žmonės pajūrio žemaičių ribos nepastebi, nelaiko jos kokiu tarmių skiriamuoju požymiu.

2.1. Vienintelis pokario metų darbas, kuriame žemaičių dzūkavimas atsispindi toks pat, kaip čia aprašytas, yra chrestomatija „Lietuvių kalbos tarmės“ – tai jau buvo matyti iš aukščiau pateiktų pavyzdžių. Joje visai teisingai, tik gal kiek perdaug atsargiai ir diplomatiškai suformuluota ir pati dzūkavimo taisyklė: „Tarp Gargždų 216¹¹, Endriejavo 218, Judrėnų 286, Veiviržėnų 250 žodžio gale (mano retinimas – A. G.) vietoj \hat{c} , $\hat{d}z$ dar pasakoma c , dz , pvz.: $b\hat{u}c'uo$ 'būčiau', $mat\hat{a}c'(o)s$ 'Mataičius', Mataičiai 251“ (LKT 19). Labai svarbu tai, kad chrestomatijoje yra užfiksuota dzūkavimo pavyzdžių ir iš tokių vietų (plg. 66 ir 68 tekstus, p. 88 ir 89), kur 1974 m. jo neberadau.

Visuose kituose tarybinių metų dialektologijos darbuose kalbamasis reiškinyš atrodo šiek tiek kitaip. Pirmiausia, visi tyrinėtojai mini sargiausias afrikatas ne tik čia išnagrinėtais atvejais, bet ir

⁹ Statistiškai reikšmingą dažnumų skirtumą tarp „dzūkų“ ir kitų žemaičių parodė tik dusloji afrikata \hat{c} (reikšmingumo lygmuo $P < 0,01$; skaičiuota pagal: Урбах В. Ю. Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. М., 1975, p. 166, 6.21 formulė).

¹⁰ Simboliu N žymima tekstų apimtis (pavyzdžiui, $N = 12\,000$ reiškia, kad skaičiuota iš teksto, kurio apimtis – 12 000 garsinių segmentų). Tekstai buvo tolygiai parinkti iš visos mano turimos medžiagos.

¹¹ Skaitmenys čia reiškia „Lietuvių kalbos atlaso“ punktus.

ė kamieno veiksmožodžių formų „trečiajame asmenyje“ vietoj *t̃, d̃*¹², pvz.: *mācē* ‘matė’, *vėdžē* ‘vedė’, o kartais ir antrajame: *macē, vedzē*. Buvo net pareikšta, tik pavyzdžiais neparemta mintis, kad žemaičių „dzūkų“ tarmėje **t̃*, **d̃* esą virtę į *ĉ, d̃ž* prieš visus žodžio galo priešakinius balsius¹³. Antra, niekur nebuvo aiškiai pasakyta, kad sargiosios afrikatos atliepia žvarbiosioms tik galūnių ir priesagų skiemenyse. Bet pavyzdžių su šaknies skiemenų *ĉ, d̃ž* mini tik Z. Zinkevičius (LD, 145) – visi jie (išskyrus *ĉā* ir galbūt *ĉāudietē* ‘čiaudėti’) veikiausiai yra netiksliai nugirsti ar blogai prisiminti nebedzūkuojančių informantų.

2.2. Susidaro įspūdis, kad visi teiginiai, pasakyti pokario metais apie žemaičių dzūkavimą iki minėtosios chrestomatijos, yra ne tiek autentiškų stebėjimų rezultatas, kiek daugiau ar mažiau papildytas prieš karą suformuluotų A. Salio minčių atpasakojimas. Tokia išvada piršte peršasi, vien peržvelgus ankstesnius ir vėlesnius tų pačių tyrinėtojų darbus: juose ištisai kartojami beveik visai tie patys pavyzdžiai: *kvė.ičūn, pōñĉūotē, rūkĉos, pašērĉūo, vedžāu, mācē, vėdžē*.

Paties A. Salio stebėjimus, atliktus 1924 m., mokslo spaudoje pirmą kartą paskelbė A. Sennas 1926 m. straipsnyje „Aus litauischen Mundarten. 1. Die žemaičių dzūkai“¹⁴. Jame, be išsamios geografinės informacijos, įdėtos veiksmožodžių *matyti, vesti* būtojo kartinio laiko ir daiktavardžių *mėdis, jautis* vienaskaitos ir daugiskaitos paradigmos. Daiktavardžių paradigmos atrodo visai nepatikimos, nes jose su afrikatomis rašomi ne tik vienaskaitos kilmininkai (*mėžę, jáuĉę*), bet ir visi daugiskaitos linksniai (*jáuĉē, jáuĉems, jáuĉēs* ir t. t.). Veiksmožodžių 2 ir „3“ asmens formos su *ĉ, d̃ž* pateikiamos kaip šalutinės: *matē* (-ĉē), *vedē* (-žē), *māte, mācē* ir *vėde, vėžę*. Jos laikomos analoginiais „hiperdzūkizmais“. Straipsnyje pirmą kartą skelbiamas žinomas kalambūras *rā'nā kācē gyvācē ōudega pastācē ė pō pēĉaus pāpūcē* ‘rainą katė gyvatė uodegą pastatė ir po pečių papūtė’, kaimynų tyčiojimosi iš dzūkuojančiųjų žemaičių pavyzdys¹⁵.

Pats A. Salys apie dzūkavimą rašė kiek atsargiau ir tiksliau. Straipsnyje „Kelios pastabos tarmių istorijai“¹⁶ kaip dzūkavimo pavyzdžius jis mini tik formas *mē'džu, matsāu*. 1935 m. išleistame dialektologijos paskaitų kurse¹⁷ pateikiama žodžio *jautis* paradigma, kuri nuo dabartinės skiriasi tik afrikatos buvimu vienaskaitos kilmininko formoje *jā'utse*; daugiskaitos vardininko, naudininko ir įnagininko formos nurodytos jau be afrikatų (*jā'utē, jā'utems, jā'ute's*). Tačiau tik su afrikatomis rašomas „trečiasis asmuo“ *mā'tse, vē'dzē*; užsimena ir apie fakultatyvinę afrikatą antrajame asmenyje: *matsē, vedzē* (šalia *matē, vedē*), taip pat apie tai, kad K. Jaunius laikais buvę sakoma *pē'isōs, kā'tse* ‘pečius, katė’, – atrodo, apie tai sprendžiama iš paskaitoje kartojamo kalambūro *rā'nā kā'tse...*, nes nei K. Būga, nei pats K. Jaunius niekur apie tokį tarimą neužsimena. 1946 m. leidime¹⁸ kartojami tie patys teiginiai ir pavyzdžiai, tik pridėta žodžio *medis* paradigma, kuri nuo dabartinės irgi skirtusi tik afrikatos buvimu vienaskaitos kilmininko galūnės skiemenyje (*mē'dzē*).

Įsidėmėtina, kad nei A. Sennas, nei A. Salys nepateikė nė vieno pavyzdžio su sargiāja afrikata šaknies skiemenyje, nors specialiai apie pozicinius dzūkavimo apribojimus ir neužsiminė.

2.3. Dar ankstesniuose tyrinėjimuose apie veiksmožodžių formas *mācē, vėdžē* neužsimenama, bet *ia* kamieno vardažodžių kilmininke ir šiaip prieš nekirčiuoto *-*ijā* kontinuantą afrikata rašoma reguliariai. Pavyzdžiui, K. Būga pateikė tokias daiktavardžio *mėdis* formas iš dzūkuojančiųjų šnektų: *mēd'is, mėžę* ‘medžio’, *mėžou, mēd'i, mėžō, mēd'ie, mēdē, mėžu, mēdēms, mėžūs, mēdēs, mėžunse*; skaitvardį *trečia* jis rašo *trēĉē*. Be to, vienoje vietoje K. Būga gana aiškiai pasako, kad žemaičiai skiriasi žodžio galo junginiais su *t̃, d̃/ĉ, d̃ž/ĉ, d̃ž*¹⁹. Tas sargijų afrikatų distribucijos apribojimas

¹² Žr. VVPI MD, 1959, t. 8, p. 91; V. Grinaveckis. Žemaičių tarmių istorija. V., 1973, p. 309; iš populiariesnių rašinių plg. A. Vidugiris. Dzūkai. – Mūsų kalba, 1976, Nr. 5, p. 59. Abejojimo intonacija jaučiama tik Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologijoje“ (V., 1966, p. 145, toliau – LD). Paskutinėje dialektologinėje Z. Zinkevičiaus knygoje (Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978, p. 118) tų pavyzdžių nebėra.

¹³ Originale: „перед всеми гласными переднего ряда в конце слова“ (Проблемы индоевропейского языкознания. М., 1964, p. 77). Iki šiol šis teiginys tebėra neatšauktas.

¹⁴ TŽ, 1926, t. 4, p. 101–106.

¹⁵ Be abejo, tarmės ypatybės čia gerokai perdėtos: nei *kācē*, nei *pēĉaus* niekas nesako ir, matyt, niekada nesakė. Panašiai perdėda „suvalkiečiai“, šaipydami iš pietų aukštaičių (*curū, cė'vas* ir pan.).

¹⁶ APh, 1933, t. 4, p. 32.

¹⁷ A. Salys. Lietuvių kalbos tarmės. Išleido J. Labokas. K., 1935, p. 12–13.

¹⁸ A. Salys. Lietuvių kalbos tarmės. Pataisytas ir papildytas leidimas. Tübingenas, 1946, p. 11–12.

¹⁹ K. Būga. RR. V., 1961, t. 3, p. 93–95.

jau visai eksplicitiškai formuluojamas K. Jauniaus rašytose pastabose prie Endriejavo šnektos teksto, įdėto E. Volterio sudarytoje „Lietuvių chrestomatijoje“ (320–324 skiltyse): ten aiškiai rašoma, kad Endriejavo šnektą „вместе с Вевиржанским и частью Горждовского и Ретовского говоров переменяет в неначальных слогах пралитовские сочетания: *tjā, tju, tjuu tjō, tjau, djā, dju, djuu, djō, djau* в *tsjuo, tsju, tsjuu, tsjou, tsjau, dzjuo, dzju, dzjuu, dzjou, dzjau*“²⁰ (mano retinimas – A. G.). Tą taisyklę gražiai patvirtina tarmės tekstas (321–324 sk.), užrašytas K. Jauniaus specifine rašyba²¹. Jame su sargiosiomis afrikatomis rašomos šios formos: *bākasqntsjus* ‘bekašančius’ 321, 15, *dabartšjou* ‘dabar’ 321, 20, *didzjaūsju* ‘didžiausiu’ 324, 8, *dīdzju* ‘didžiu’ 322, 7, *jaunikātsjou* ‘jaunikaičiui’ 324, 32, *pamātsjusi* ‘pamačiusi’ 323, 39–40, *pāmetsjau* ‘pamečiau’ 324, 17–18, *pātsjuōs* ‘pačios’ 323, 39, *smertšjuōp* ‘myriop’ 324, 31, *svėtsjuñ* ‘svečių’ 323, 17, *trėtsjuōje* ‘trečiojo’ 321, 4. Ryškiau išsiskiria vns. kilm. *skardze* ‘skardžio’ 323, 27, *tsė* ‘čia’ 321, 16, *Tsė* 322, 18 ir *vākštšjuodams* ‘vaikščiodamas’ 323, 27–28 – pastaroji forma veikiausiai yra negerai nugirsta ar išspausdinta vietoj *vākštšjuodams*. Šaknies skiemenyse, taip pat skoliniuose paprastai rašoma žvarbioji afrikata: *džjaūgiēs* ‘džiaugėsi’ 323, 13, *prasadžjuga* ‘prasadžiugo’ 322, 32–33, *kúptšjaus* ‘pirklio’, 321, 37 ir 40, *kúptšju* ‘pirkliu’ 322, 7; ji pasitaikė ir žodyje *tūtštjuaus* ‘tučtuojau’ 322, 35. Porą kartų (matyt, dėl sudarytojo ar spaustuvės kaltės, plg. *sāpē* ‘šarpiai, sparčiai’ 318, 25) šaknies skiemenyje išspausdinta sargioji afrikata: *dzjaūgiēs* 323, 38, *dzjaūgsmu* 324, 8–9. Tik be afrikatos rašomos visos *matė, vedė* tipo formos: *įššjuntī* ‘išsiuntė’ 324, 2, *įšvertī* ‘išvertė’ 322, 2, *pamāti* ‘pamatė’ 322, 29, *pāvedī* ‘pavedė’ 323, 14; 324, 32.

Kituose K. Jauniaus darbuose irgi minimi tik pavyzdžiai su kaitmeninių skiemenų afrikatomis: *mačjū* ‘mačiau’, *vedžjū* ‘vedžiau’, *trėšjuōjē* ‘trečiojo’, *pradžjūōc* ‘pradžios’, *du jūčjū* ‘du jaučiau’, *du mēdžjū* ‘du medžiai’²² ir *matsjū* ‘mačiau’, *vedzjū* ‘vedžiau’²³.

A. Baranausko tekstuose žemaičių dzūkavimo pėdsakų nėra, – pavyzdžiui, rašoma: *didžoje* ‘didžiojo’ 335²⁴, *didžūōjō* ‘didžiuoju’ 335, *Zamāczu* ‘žemaičių’ 337 ir t. t.; nekalba apie jį ir tekstų tyrinėtojas F. Spechtas²⁵. Neaišku, ar informantai yra slėpę savo dzūkavimą, laikydami jį odioziniu dalyku, ar A. Baranauskas pats ištaisė tekstus, palaikęs sargiųjų afrikatų raides apsirikimais²⁶.

2.4. Kaip matome, pačioje XX a. pradžioje afrikatų distribucija dzūkuojančiųjų žemaičių tarmėje yra buvus visai tokia pat, kaip dabar – vienintelį skirtumą sudarė afrikatos *č, dž*, vartojamos prieš *-ę* (ar *-e*) < *-*iā*: mūsų dienomis toje pozicijoje yra *ī, đ* (žr. § 1.2.1). A. Salio ir pokario metų autorių tyrinėjimai (išskyrus minėtąją tarmių chrestomatiją) griežtai skiriasi tuo, kad fiksuoja afrikatines veiksmazodžių formas *mācę, vēdžę* ir kt., nežinomas nei iš K. Jauniaus darbų, nei iš dabartinių stebėjimų.

Dėl šio keistoko nesutapimo pirmiausia kyla įtarimas, kad tos formos (kaip ir **kācę, *pēcōs*) gali būti neatidžių tyrinėtojų ar dzūkuoti nebemokančių informantų susikurtos pagal minėtąją kalambūrą (plg. jame minimas formas *pastācę* ir *pāpūcę*); ypač įtartina atrodo nuolatinis tų pačių pavyzdžių kartojimas ištisus 50 metų. Vis

²⁰ Вольтер Э. Литовская хрестоматия. СПб., 1904, вып. 2, sk. 320). K. Jauniaus raidė *u* reiškia *ū*, priebalsių minkštumas žymimas raide *j*.

²¹ Akūtinė priegaidė žymima stogeliu, cirkumfleksinės priegaidės ir trumpųjų skiemenų kirčio variantai – gravio ir akūto ženklais, raidės *q* ir *ę* reiškia nazalizuotus *q̄, ę̄* (tais laikais bk. *q, ę* atitikmenys tebebuvo nazalizuoti).

²² Явнис К. Диалектологические особенности литовского языка в Россиенском уезде. – В кн.: Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 г. Ковно, 1892, с. 115 (plg. V. Drotvinas, V. Grinaveckis. Kalbininkas Kazimieras Jaunius. V., 1970, p. 88).

²³ Явнис К. Грамматика литовского языка. Литовский оригинал и русский перевод. Петроград, 1908–1916, с. 35.

²⁴ Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Texte. Herausgegeben von Dr. Franz Specht. Leipzig, 1920, Bd. 1, *passim*.

²⁵ Op. cit., 1922, Bd. 2, S. 471.

²⁶ Toks spėjimas atrodo visai realus, nes žemaičių dzūkavimo A. Baranauskas niekur nėra paminėjęs.

délto greičiausiai *măce* ir kitos panašios formos iš tikrųjų buvo kurį laiką fakultatyviai vartojamos: sunku patikėti, kad per tiek metų niekas nebūtų patikrinęs ir atmetęs tokių nenatūralių faktų. Jų efemeriškas pasirodymas ir dingimas gana nesunkiai paaiškinamas afrikatų nykimu prieš visiškai supriešakėjusį ir susiaurėjusį galūninį *-e* (<*-e* < *-æ* < *-ā* < *-*iā*), dėl kurio anksčiau vartotas kilmininko formas *jăuce*, *mėdze* ir kt. visur pakeitė dabar vartojamos beafrikatės *jăute*, *mėde* tipo formos. Kai *-*iā* refleksas virto aiškiu priešakiniu balsiu, junginiai *-ce*, *-dze* ėmė prieštarauti § 1.0 suformuluotai morfonologinei taisyklei, reikalaujančiai, kad prieš priešakinės eilės balsius būtų vartojami tik pirmieji kaitmeninių porų *t̃ : ê*, *d̃ : đz̃* nariai, o prieš užpakalinės eilės balsius — tik antrieji (plg. bk. *bažnytinis*, *koplytėlė*, kur *-t̃-* įvestas dėl tos pačios priežasties). Morfonologiniai kitimai nebūna staigūs ir iš karto visuotiniai, todėl kurį laiką tarmėje tos pačios formos turėjo būti fakultatyviai vartojamos ir su senaisiais *-ce*, *-dze*, ir su naujaisiais *-te*, *-de*: *jăuce* || *jăute*, *skārdze* || *skārde* ir t. t. Apibendrinus tas variacijas kaip fakultatyvinę kaitą *t̃* → <*ê*> | — *e* # apskritai, šalia *mâte*, *vėde* lengvai galėjo atsirasti fakultatyviniai variantai *măce*, *vėdze*²⁷, o vėliau, lyginant paradigmas, ir *macê*, *vedzê*. Kai *jăute*, *mėde* tipo formos visai išstūmė senąsias afrikatines formas, išnyko ir jų sužadinti analogai veiksmazodžių sistemoje.

Generatyvinės diachroninės fonologijos požiūriu čia turime tipišką taisyklių tvarkos pakeitimo pavyzdį²⁸. Istorinė kalbamųjų procesų tvarka buvo: 1) afrikacija, 2) *-*iā* kontinuanto supriešakėjimas. Dabartinėje sistemoje priešakėjimo taisyklė eina prieš afrikacijos taisyklę. Toks taisyklių tvarkos pakeitimas yra visai normalus ir natūralus dalykas: visoms kalboms būdinga universali tendencija surikiuoti fonologines ir morfonologines taisykles tokia tvarka, kuri leidžia jas maksimaliai išnaudoti²⁹.

2.5. Kaip jau ne kartą rašyta³⁰, tas pats yra atsitikę su vadinamųjų vidurio žemaičių galiniais *-če*, *-dze* < *-*tjā*, *-*djā*: ir jie, be jokios abejonės, virto į *-te*, *-de* ne fonetiškai (dėl tariamo labai ankstyvo *-*iā* supriešakėjimo), o dėl minėtos morfonologinės taisyklės apibendrinimo (arba, kitaip tariant, dėl generatyvinių taisyklių tvarkos pakeitimo). Raidą ir čia, ir dzūkuojančiose šnektose galėjo spartinti vienaskaitos galininko analogija: kadangi *a*-kamenės vienaskaitos kilmininko formos visai sutampa su galininko formomis, tarmėje galėjo atsirasti natūralus polinkis suartinti tas formas ir *ja* kamieno paradigmos³¹. Naujesni argumentai, rodantys nefonetinę *-te*, *-de* kilmę (be tų, kurie pasakyti § 2.4), būtų šie: a) formų su *-če*, *-dze* (ar *-če*, *-dze*) < *-*tjā*, *-*djā* iš Kvedarnos apylinkių yra nurodę K. Jaunius ir K. Būga, plg.: *valdžes* 'valdžios'³², *pūsrytše* 'pusryčio'³³, *trėči* 'trečio'³⁴; b) ir šiuo

²⁷ Dėl raidos mechanizmo plg. Y. Malkiel. The Inflectional Paradigm as an Occasional Determinant of Sound Change. — In: Directions for Historical Linguistics / Eds. W. P. Lehmann, Y. Malkiel. Austin—London, 1968, p. 50 et passim.

²⁸ Apie taisyklių tvarkos pakeitimą kaip vieną iš kalbos evoliucijos tipų žr. R. D. King. Historical Linguistics and Generative Grammar. Englewood Cliffs (N. J.), 1969, p. 51—58; P. Kiparsky. Linguistic Universals and Linguistic Change. — In: Universals in Linguistic Theory / Eds. E. Bach, R. T. Harms. New York etc., 1968, p. 190 et passim.

²⁹ Plg. P. Kiparsky. Op. cit., p. 195—200.

³⁰ Z. Zinkevičius. LD, p. 143; Kalbotyra, 1971, t. 22(1), p. 84, 18 išn.; Baltistica, 1972, t. 8(2), p. 185; ten pat, 1974, t. 10(2), p. 203—204.

³¹ Jokūbavo, Kartenos, Kretingos, Palangos šnektose, taip pat vakarinėje Darbėnų šnektos dalyje dėl tos analogijos *ja* kamieno kilmininkas yra visai sulygintas su galininku (sakoma vns. gal. *brūoli* = vns. kilm. *brūoli*). Kiti pajūriškiai tas formas skiria.

³² K. Būga. Aistiški studijai. Peterburgas, 1908, d. 1, p. 38.

³³ Вольтер Э. Указ. соч., sk. 315—319 (bet *pri dėgante jaūje* 319, 31 rodo, kad afrikatų išstūmimas tada jau buvo prasidėjęs).

³⁴ K. Būga. RR, t. 3, p. 93.

metu patys senieji (XIX a. gimusieji) vidurio žemaičiai rišlioje kalboje gana dažnai pasako formų su *-če, -dže* (ypač *-šče* tipo junginiuose), pvz.: *kāršče* Varn, *nāūmiešče* 'Naumiesčio' Kv (Leimbo km.), *slēnkšče* 'slenksčio', *spergōče* 'tokio valgio iš grūstų kanapių', *vūokeče* Žr, *gōšče* 'Gusčio', *sōmče* 'samčio', *vūokeče* 'vokiečio' Vsv, *pūsriče* 'pusryčio', *rukpjūče* 'rugpjūčio' Lks, *ritmēče* 'rytmečio', *spergōče*, *šālče* 'šalčio', *žālče* 'žalčio' Tl (Judrėnų km.); c) visur gerokai yra paplitusios hiperkorektiškos formos *trēče* 'trečia', *trēčė* 'trečia' (jn.) ir pan., kurios galėjo atsirasti tik fakultatyvinio svyravimo $\hat{i} \rightarrow \langle \hat{e} \rangle / - e \#$ metu, nes pagal žemaitiškąją garsų dėsnį $-*tjān, \hat{a} - *dīān$ buvo fonetiškai išvirtę į *-te, -de*³⁵. Tokie pat vidiniai, o ne išoriniai (t. y. ne dėl bendrinės kalbos mėgdžiojimo atsiradę) hiperizmai, be abejo, yra ir *kāčes* 'katės', *aviečes* 'avietės' tipo formos, struktūros bei kilmės atžvilgiu visai analogiškos dzūkuojančiųjų žemaičių formoms *māce, vēdze*.

3. Ir sargiųjų, ir žvarbiųjų afrikatų padėtis dzūkuojančiųjų (ir ne tik dzūkuojančiųjų) žemaičių fonologinėje sistemoje yra labai paradoksali ir prieštaringa.

Jeigu neskirsime centrinių ir periferinių fonologinės sistemos elementų bei pozicijų, $\hat{c}, \hat{d}\hat{z}$ ir $\hat{c}, \hat{d}\hat{z}$ turėsime laikyti savarankiškais fonemomis – atskirės afrikatų mikrosistemos nariais (žr. 2 lent.) kartu su $\check{c}, \check{d}\check{z}$ ir c, dz (dėl pastarųjų plg. *juocāle* 'Jocytė'). Abstrakčiai žiūrint, taip traktuojama fonologinė sistema atrodo visai normali. Iš lentelės matyti, kad stiprioji (relevantinė) šių eventualių fonemų pozicija yra prieš užpakalinius balsius, kad homorganinių fonemų \check{c} ir \hat{c}, c ir \hat{c}, k ir \hat{k} ir t. t. minkštumo-kietumo opozicijos neutralizuojamos prieš priešakinius balsius, – vadinasi, tarmėje galima konstatuoti koreliacinę eilę $\check{c} : \hat{c} = c : \hat{c} = \check{d}\check{z} : \hat{d}\hat{z} = dz : \hat{d}\hat{z} = k : \hat{k}$ ir t. t. Lentelėje neužfiksuota, bet § 1.2.1 išnagrinėta $\hat{c} : \hat{c}$ tipo opozicijų neutralizacija po žvarbiųjų pučiamųjų priebalsių leidžia kalbėti apie didoką koreliacijų pluoštą $[(\hat{c} : \hat{c}) : (\hat{d}\hat{z} : \hat{d}\hat{z})] : [(c : \check{c}) : (dz : \check{d}\check{z})]$, giminingą analogiškam pučiamųjų priebalsių koreliacijų pluoštui $[(\hat{s} : \hat{s}) : (\hat{z} : \hat{z})] : [(s : \check{s}) : (z : \check{z})]$.

2 lentelė

Nelūpinių dusliųjų sprogstamųjų priebalsių distribucija
[-V] tipo pozicijose (bendrasis vaizdas)

Garsas	Pozicijos			Interpretacija
	$\# -V^u$	$V(C) - V^u$	$-V^i$	
t	+	+		t
\hat{t}			+	
\hat{c}	+	+	+	ĉ
\check{c}	+	+		
c	+	+		c
k	+	+		
\hat{k}	+	+	+	k̂

³⁵ „Das Gesetz (t. y. žemaitiškasis garsų dėsnis – A. G.) wirkt auch in der Verbindung $j+an, am, ai$ (nicht aber au). Da die Langdiphthonge $*ān, *ām, *āi$ beim Eintritt des Gesetzes schon verkürzt waren, wirkt das Gesetz unterschiedslos bei alten Langdiphthong und Normaldiphthong“ (Chr. S. Stang. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. Oslo, 1929, S. 54). Faktų, kurie tikrai prieštarautų šiems įžvalgiems teiginiams, rodos, niekas nėra iškėles.

Padėtis, deja, pasirodo toli gražu ne tokia aiški, kai pradedame gilintis ne į abstrakčią schemą, o į realų kalbamųjų priebalsių funkcionavimą. Jau paprasčiausias tokių formų, kaip vns. vard. *kāušis* 'kiaušinis': vns. naud. *kāušōu* = vns. vard. *kōilis* 'kuilys': vns. naud. *kōilōu* = vns. vard. *jāutis*: vns. naud. *jāucōu* = vns. vard. *mēdis*: vns. naud. *mēdžōu* (= *konegā:kštis*: *konegā:kščōu*), sugretinimas prikišamai rodo, kad *ĉ*, *dž* (ir *ĉ̂*, *dž̂*) elgiasi ne taip, kaip turėtų elgtis nepriklausomi fonemų grupės nariai: kaitant žodžius, jie atlieka tokį pat vaidmenį, kaip ir minkštesnieji *š*, *l* bei kitų priebalsių alofonai, t. y. automatiškai pakeičia *ī*, *d̂* prieš užpakalinius balsius. Taigi funkcijos atžvilgiu *ī* ir *ĉ* (*ĉ̂*), *d̂* ir *dž* (*dž̂*), rodos, turėtume laikyti tų pačių fonemų *|ī|*, *|d̂|* manifestacijomis. Tačiau (čia ir slypi visas sistemos prieštaringumas) distribucinė analizė tokią išvadą teparemtų tik tuo atveju, jeigu tarmės periferijai priskirtume ne tik skolinius bei garsažodžius, bet ir kuriuos ne kuriuos (tiesa, negausius³⁶) neskolintus žodžius bei darybos modelius, pvz.: *krōčāute* 'vagi liauti', *juocāle* 'Jocytė' ir kt. Atlikę šią radikalią operaciją, gautume labai darnią trankiųjų priebalsių sistemą (žr. 3 lent.), gražiai suderintą su ką tik apžvelgtais morfologijos faktais. Kaip matyti, šiuo atveju *ī*, *ĉ* (ir *ĉ̂*), *d̂*, *dž* (ir *dž̂*) atlieka fonemų

3 lentelė

Nelūpinių dusliųjų sprogstamųjų priebalsių distribucija
[-V] tipo pozicijose (be „periferinių“ elementų)

Garsas	Pozicijos			Interpretacija
	#-Vu	V(C)-Vu	-Vi	
<i>t</i>	+	+		} <i> t </i>
<i>ī</i>			+	
<i>ĉ̂</i>	+			} <i> ī </i>
<i>ĉ</i>		+		
<i>k</i>	+	+		<i> k </i>
<i>k̂</i>	+	+	+	<i> k̂ </i>

|ī|, *|d̂|* alofonų vaidmenį. Čia tos fonemos priklauso koreliacinei eilei *|t|*: *|ī|* = *|d̂|*: *|d̂|* = *|k|*: *|k̂|* ir t. t., neutralizuojamai prieš priešakinius balsius, priebalsius ir daugelyje atvejų žodžio gale; žymėtieji tos koreliacijos nariai būtų *|ī|*, *|d̂|* ir t. t.

Deja, antrasis sprendimas guldo tarmę į Prokrusto lovą – verčia eliminuoti nemaža tokių kalbos faktų, kurie periferiniais paprastai nelaikomi. Pirmoji alternatyva šiuo atžvilgiu atrodo kur kas realesnė, bet ji, kaip matėme, beveik visai ignoruoja priebalsių funkcinis santykius. Taigi nuspręsti, kuri iš tų alternatyvių interpretacijų yra geresnė, remiantis vien sinchroniniais argumentais, matyt, neįmanoma³⁷. Bet,

³⁶ Kietųjų afrikatų dažnumas tarmėje iš tikrųjų nepaprastai mažas: *c* – 0,0007, *ĉ* – 0,0003, *dz* ir *dž* tose tekstų atkarpose, iš kurių skaičiavau garsų dažnumą, apskritai nepasitaikė. Taigi statistika gerai paremtų mintį, kad bent jau kietosios afrikatos yra periferiniai fonologiniai elementai.

³⁷ Problemą galėtume išspręsti antrosios interpretacijos naudai, jeigu tarmės fonologinę sistemą suskaidytume į kelias reliatyviai savarankiškas dalines sistemas. Teorinėje kalbotyroje tokia fonologijos koncepcija jau ne kartą yra svarstyta (plg. F. Daneš. The Relation of Centre and Pe-

prisiminus, kad tarmėje visai neseniai yra buvę *jâuce*, *médze* tipo formų (žr. § 2.3), galima jau visai drąsiai teigti, kad tikrą dabartinę padėtį teisingai rodo tik pirmasis sprendimas, t. y. tas, pagal kurį visos afrikatos traktuojamos kaip savarankiškos fonemos ir nekreipiama dėmesio į jų vaidmenį žodžių kaityboje. Juk jeigu *ĉ*, *dž* ir *ĉ*, *dž* būtų */t̪/*, */d̪/* alofonai, junginiai *-ce* (*ĉe*), *-dze* (*dže*) nebūtų galėję egzistuoti nė akimirkos: **iā* kontinuanto virtimas priešakiniu balsiu būtų sukėlęs momentalią automatišką *ĉ*, *dž* (ir *ĉ*, *dž*) dezafrikaciją, t. y. jų vartimą į *t̪*, *d̪*. Dezafrikacija, tiesa, įvyko, bet tai buvo ne automatiška reakcija į pakitusias aplinkybes, o gana ilgas ir prieštaringas procesas — visais atžvilgiais toks, kokie paprastai būna morfoliginiai ar morfonologiniai kitimai, o ne vienu tos pačios fonemos alofonų pakeitimas kitais. Žinoma, tie *t̪*, *d̪* santykiai su *ĉ*, *dž* (ir *ĉ*, *dž*), kurie išryškėjo, svarstant antrąją alternatyvą, irgi yra visiškai realūs, tik jie turi būti priskiriami ne fonologiniam, o morfonologiniam lygmeniui³⁸: tarmės kaitmeniniuose skiemenyse funkcionuoja fonemos (ne fonemos!) *{t̪}*, *{d̪}*, prieš priešakinius balsius reprezentuojamos fonemomis */t/*, */d/* (t. y. jų minkštaisiais alofonais), o prieš užpakalinius balsius — fonemomis */ĉ/*, */dž/* (po *š*, *ž* — fonemomis */ĉ/*, */dž/*). Tačiau fonemos */ĉ/*, */dž/* (ir */ĉ/*, */dž/*) gali ir neatstovauti kalbamosioms morfonemoms³⁹. Todėl į tarmę naujai patekusiuose žodžiuose „pamatiniai“ *t̪*, *d̪* taisyklingai kaitaliojasi su *ĉ*, *dž* (plg. *kolukietis*, bet vns. naud. *kolukiēĉou*), bet „pamatiniai“ *ĉ*, *dž* išlieka ir prieš priešakinius balsius (pvz., šalia *ĉūoĉu* ‘tetų’ sakoma tik *ĉūoĉe* ‘teta’, o ne **ĉūote*)⁴⁰. Fonemų */t̪/*, */d̪/* tarmėje apskritai nėra, nes tarp garsų *t* ir *t̪*, *d* ir *d̪* yra papildomosios distribucijos santykis⁴¹. Taigi tarmės konsonantizmas yra ir šiuo atžvilgiu kiek anomališkas ir asimetriškas: tai sistema su ryškiais neužpildytai tuščiaisiais langeliais (plg.: */s/* : */s̪/* = */š/* : */š̪/* = */k/* : */k̪/* = */g/* : */g̪/* = */t/* : □ = */d/* : □)⁴². Šaknų skiemenyse vartojamos autentiškų žodžių afrikatos *ĉ*, *dž*, *ĉ* (pvz.: *ĉopte* ‘čiupti’, *džuovinte* ‘džiovinti’, *ĉe* ‘čia’, — žr. § 1.1 ir 2.3) jokiose kaitose nebedalyvauja, todėl

riphery as a Language Universal.—TLP, 1966, vol. 2, p. 9 ff., ypač p. 12; M. Romportl. Zentrum und Peripherie im phonologischen System.—Ibidem, p. 103 ff.); artimas šiam požiūriui yra vad. koegzistuojančių fonologinių sistemų modelis (žr. Ch. C. Fries, K. L. Pike. Coexistent Phonemic Systems.—Language, 1949, vol. 25, No. 1, p. 29 ff.). Tačiau praktiniai tų koncepcijų aspektai nėra iki galo išryškėję, todėl jomis grindžiami fonologiniai sprendimai būtų panašūs į *ad hoc* tipo sprendimus. Svarbu ir tai, kad žodžiai su netaisyklingos distribucijos afrikatomis nejaučiami kaip svetimi.

³⁸ Morfonologinis lygmuo (arba „stratas“) laikomas visai lygiaverčiu fonologiniam tik stratifikacinėje lingvistikoje (žr. D. G. Lockwood. Introduction to Stratificational Linguistics. New York etc., 1972, p. 14–29, 195–205 ir lit.); klasikinės fonologijos teoretikams tai tik pagalbinė tarpinė disciplina, jungianti fonologiją su morfologija (žr. Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии.—В кн.: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, p. 116; Z. S. Harris. Structural Linguistics. Chicago—London, 1963, p. 225 ff.). Priešingai, generatyvinės lingvistikos „fonologija“ iš tikrųjų yra tik labai išplėtotą morfonologiją — ankstesniuose generatyvistų darbuose ji taip ir vadinosi (net vad. „sisteminės fonemos“ buvo vadinamos morfonemomis, žr. Хомский Н. Объяснительные модели в лингвистике.—В кн.: Математическая логика и ее применения. М., 1965, p. 260–270).

³⁹ Taigi *{t̪}*, *{d̪}* implikuoja fonemas */ĉ/*, */dž/* (simboliškai — *t̪* ⇒ *ĉ*).

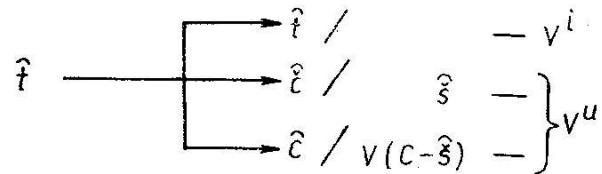
⁴⁰ Čia turimi galvoje tik nuosekliai dzūkuojantieji žmonės.

⁴¹ Tarmėje nėra ir minkštųjų lūpinių fonemų, nes prieš kaitmeninių skiemenų užpakalinius balsius išlieka visi *p*, *b*, *v*, *m*+*ĭ* junginiai.

⁴² Judrėnų šnektoje pastebėjau tam tikrą polinkį užpildyti tuos langelius bent labai supriešakėjusiu fonemos */k̪/* alofonu *t̪*, pasitaikančių junginyje *-šk̪-*: esu kelis kartus girdėjęs ir užrašęs *da'uštūn* ‘Dauskių’ ir *plēštu* ‘plėškių’.

funkcionuoja jau ne kaip morfonemų $\{\hat{t}\}$, $\{\hat{d}\}$ atstovai, o kaip visai savarankiški morfonologiniai elementai, sietini ne su kaitmeninių skiemenų \hat{t} , \hat{d} , o su neautentiškų žodžių afrikatomis.

Po šių procedūrų § 1.0 suformuluotai diachroninei taisyklei galima suteikti tokią sinchroninę išraišką:

Kaip matome, formule aprašomi santykiai labiau primena vienos fonemos alofonų santykius, negu normalią morfonologinę kaitą (plg. rusų kalbos $\kappa : u$ kaitą *рукá : рýчка* tipo žodžiuose arba vokiečių umlautą), – tad žemaičių dzūkavimas ir dabar tebėra prie pat morfonologinių ir fonologinių reiškinių ribos. Vadinasi, ir šitaip interpretuojama tarmės priebalsių sistema nėra neprieštaringa⁴³.

(Bus daugiau)

⁴³ Tai, kas pasakyta čia ir diachroninėje straipsnio dalyje, *mutatis mutandis* tinka ir kitų tarmių afrikatoms.